

Анатолій ЩЕРБАНЬ

*завідувач відділу Інституту керамології —
відділення Інституту народознавства НАН України,
кандидат історичних наук*

ДЕКОР ГЛИНЯНОГО ПОСУДУ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Історичний нарис

Декор глиняних виробів постійно привертає увагу науковців з часу зародження археології, досліджується він й етнологами та мистецтвознавцями. Щоправда, в більшості наукових праць вивчалися окремі археологічні пам'ятки, культури, історичні періоди, осередки гончарства чи вироби. Лише поодинокі дослідники намагалися аналізувати орнаменти глиняних виробів у ширших хронологічних діапазонах. При цьому, особливо етнологи та мистецтвознавці, припускалися прикрих помилок, пов'язаних зі складністю досліджуваних проблем та поверховістю їх вивчення. Найґрунтовнішими донині є публікації археолога, доктора історичних наук Миколи Чмихова. Аналізуючи переважно орнаментацию кераміки, він створив власну періодизацію історії України доби міді-бронзи. Дослідник датував тогочасні археологічні культури за зображеннями на них символу сузір'я Тельця чи Овна; сузір'їв, у яких перебувало сонце між періодами весни та осені, річного кола зодіаку [7, с. 50–53]. Окремі думки Миколи Чмихова було піддано науковій критиці. Зокрема, основним зауваженням до його хронологічних побудов, висловленим Іллею Сафоновим, було те, що він використав сучасне розуміння Зодіаку, яке з'явилося досить пізно (I тисячоліття до н. е.) в давньогрецькій астрономії [6, с. 128]. В цілому ж теорію Миколи Чмихова досі не спростовано.

У даній статті маю на меті коротко охарактеризувати основні віхи історії розвитку декору глиняних виробів Лівобережної України, на території якої, за влучним висловом археолога, доктора історичних наук Віталія Отрощенко діяв потужний дніпро-донецький осередок культурогенези [5, с. 36–37]. Виникнувши в добу неоліту (остання третина VII тис. до н. е.) [4, с. 50–51] разом з гончарством, він постійно змінювався. В історії орнаментування глиняних виробів мною було виокремлено 12 тривалих періодів, які можна поділити на менші. Впродовж одних використовувалася більша з попередніх

і наступним періодами кількість елементів та мотивів орнаментів, багатші їх композиції — на підставі цього називаю їх часом піднесення. В інших — орнаментация спрощувалася чи взагалі використовувалася в рідкісних випадках — називаю їх періодами занепаду.

На найдавнішому етапі використання глиняних виробів на досліджуваній території (доба неоліту) сформувалася система їхньої орнаментации, що використовувалася до XVII ст. З цього часу для декорування виробів переважно використовувалися заглиблені геометричні зображення, абстрактні, позбавлені образності, перетворені в орнамент, переважно, симетричні. Серед елементів орнаментів переважали прямі та хвилясті лінії. Створюючи орнаменти, гончарі Лівобережної України стабільно використовували такі прийоми композиції, як: метричність (однакові елементи монотонно повторювалися через однаковий інтервал), ритмічність (монотонно повторювалися мотиви орнаменту) та симетрія.

Композиції наносилися у вигляді смуг на поверхню майже усіх типів кераміки, були незамкненими (безкінченими) та симетричними (переважала центрично-обертובה симетрія). Їх наносили, переважно на зовнішню (за окремими винятками) поверхню виробів. Рідкісними були рапортні композиції, в яких елементи повторювалися не лише вправо — вліво, але і вгору — вниз.

У V–IV тис. до н. е. (доба енеоліту) орнаментальні композиції спростилися, їх наносили переважно у верхніх частинах посудин. Хоча продовжилося використання майже усіх орнаментальних елементів, що з'явилися у перший період історії розвитку орнаментів.

Для наступного періоду (II чверть III — початок II тис. до н. е., доба ранньої бронзи, час існування середньодніпровської та раннього етапу катакомбної культур) характерне піднесення орнаментування глиняних виробів. Значну частину посуду знову оздоблювали по всій зовнішній поверхні. Гончарі почали використовувати нові елементи та композиції орнаментів (наприклад, смуги кіл та дуг).

XVIII–XV ст. до н. е. (доба середньої бронзи, кінець існування катакомбної культури, бабинська та ранній етап зрубної культури) позначені новим піднесенням — з'явилася багатопружкова орнаментация посуду, піктографічні зображення та смуги деревоподібних елементів.

В другій половині II — на початку I тис. до н. е. (кінець доби середньої — пізньої бронзи) декор глиняних виробів значно спростився — переважно до прямих концентричних смуг. Наступне піднесення

декорування глиняних виробів відбулося у кінці VIII — першій половині VI ст. до н. е. (початок доби заліза) за рахунок зовнішніх запозичень (переважно з території Правобережної України), що проявилось у виготовленні багато декорованого лискованого зачорненого столового посуду із заглибленим орнаментом, досить часто інкрустованим білою речовиною. З цього часу прослідковується тенденція до нанесення складних орнаментів переважно на посуд для зберігання рідин та споживання напоїв.

Впродовж наступного періоду історії декорування глиняного посуду (II половина VI ст. до н. е. — початок III ст.), разом зі зникненням кількох типів лискованого глиняного посуду (наприклад, черпаків та «кубків»), орнаментация значно спростилася, обмежившись смугою вдавлень чи проколів по краю вінець або попід ним та рідкісними наліпленими пружками чи виступами. В другій половині III—IV ст. відбулося піднесення декорування глиняного посуду (черняхівська культура), пов'язане з західними впливами. На території Лівобережної України поширилася нова техніка виготовлення посуду — на гончарному крузі, гончарні горни. Разом з нею розповсюдився багато декорований лискований посуд.

У V—VII ст. відбувся спад декорування глиняного посуду, настільки масштабний, що найпростіший декор — наліплений попід вінцями пружок та вдавлення по краю — наносилися на рідкісні посудини. Кінець VII — початок XI ст. характеризується масштабним піднесенням орнаментування глиняного посуду. Він почався з появи на території Лівобережної України носіїв південно-східних гончарних традицій — аланів та утворення Хозарського каганату. Разом з південно-східними типами посуду було принесено нові орнаменти. Для кухонного посуду — вдавлені, для столового, лискованого — вдавлені та лисковані. Орнаментация глиняного посуду ускладнилася і в сусідніх з каганатом слов'янських (волинцевській та роменській) археологічних культурах.

XI — перша половина XVII ст. характеризуються використанням, за рідкісними винятками, посуду з одноманітним декором — концентричними прямими та хвилястими ритованими чи вдавленими лініями, розташованими переважно на плечиках виробів.

Останній період розпочався наприкінці XVII ст. і тривав до XX ст. Він прикметний піднесенням орнаментування глиняних виробів унаслідок поширення невластивих досі мальованих орнаментів (рослинних та фляндрівки), розширенням асортименту багато декорованих глиняних виробів (широко розповсюдилися кахлі

та люльки). Оскільки для цього часу розроблено детальнішу хронологію, археологічні джерела доповнено писемними, спробуємо детальніше прослідкувати, яким чином змінювалися орнаменти на глиняних виробах у цей період. На жаль, і для нового та новітнього часу досі не розроблено загальної для Лівобережної України схеми змін у декорі посуду. Оздоблення глиняних виробів для окремих періодів (кінець XVII ст., перша половина XIX ст.) проаналізовано недостатньо. Тому ці зміни охарактеризую у загальних рисах.

Спочатку орнаменти на посуді були мальованими, вдавленими й ритованими геометричними. Потім, на кухонний посуд почали наносити переважно мальовані геометричні орнаменти, а на частину мисок та посуду для зберігання та споживання рідин — рослинні. З останньої чверті XVIII ст. для оздоблення мисок гончарі почали використовувати фляндрівку, яка переважала в орнаментативі цієї групи виробів протягом XIX ст. На інших групах посуду орнамент був переважно геометричним. Внаслідок втручання Полтавського губернського земства на початку XX ст. почалося нове піднесення декорування кераміки, переважно в таких гончарних осередках, як Опішне та Глинськ. За допомогою професійних художників в оздоблені полив'яного посуду було відновлено використання рослинних орнаментів. Найдовше вони протрималися у Опішному, де їх малюють донині.

Проаналізувавши понад восьмитисячолітню історію розвитку декорування глиняного посуду Лівобережної України я зробив висновок, що піднесення в його оздобленні відбувалися за різних економічних умов та вірувань через приблизно однакові проміжки часу — від 900 до 1200 років. Тривали вони близько двох-трьох століть. Лише останнє піднесення сталося внаслідок штучного втручання влади і було можливим тільки в кінці XIX — на початку XX ст., після цілеспрямованої діяльності земських установ з вивчення і підтримки кустарних промислів. З елементів, що використовувалися для оздоблення глиняних виробів, протягом досліджуваного періоду стабільно використовувалися лише прямі горизонтальні лінії. Менш розповсюдженими були хвилясті лінії. Переважно в періоди піднесень зображали смуги трикутнікоподібних елементів, свастики та піктограми. Ці етапи позначені рухом населення на території України та кліматичними змінами. На мою думку, саме вони стимулювали гончарів збагачувати оздоблення глиняних виробів, зображувати на них символи, що позначали родючість та благополуччя.

1. Археология Украинской ССР: В 3 т. — К., 1985. — Т. 1.
2. *Берестнев С. И.* Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.) / Под ред. Я. П. Гершковича. — Харьков, 2001.
3. Давня кераміка України: археологічні джерела та реконструкції. — К., 2001. — Ч. 1.
4. *Манько В. В.* Неоліт України. — К., 2008.
5. *Отрощенко В. В.* Дніпро-Донецький осередок культуuroгенези (поста-новка проблеми) // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. — К., 2005. — С. 36–38.
6. *Сафонов И. Е.* О реконструкции календарных систем населения Восточноевропейской степи и лесостепи эпохи бронзы // Археология. — 2002. — № 3. — С. 127–133.
7. *Чмихов М. О., Черняков І. Т.* Хронологія археологічних пам'яток епохи міді-бронзи на території України. — К., 1988.

Анотація. Стаття являє собою історичний нарис становлення декору на глиняному посуді Лівобережної України.

Ключові слова: орнаментика, глиняний посуд, Лівобережна Україна, історія.

Аннотация. Статья представляет собой исторический очерк становления декора на глиняной посуде Левобережной Украины.

Ключевые слова: орнаментика, глиняная посуда, Левобережная Украина, история.

Summary. Article represents a historical sketch of formation of a decor on clay ware of Left-bank Ukraine.

Keywords: a twiddle, pottery, Left-bank Ukraine, history.